

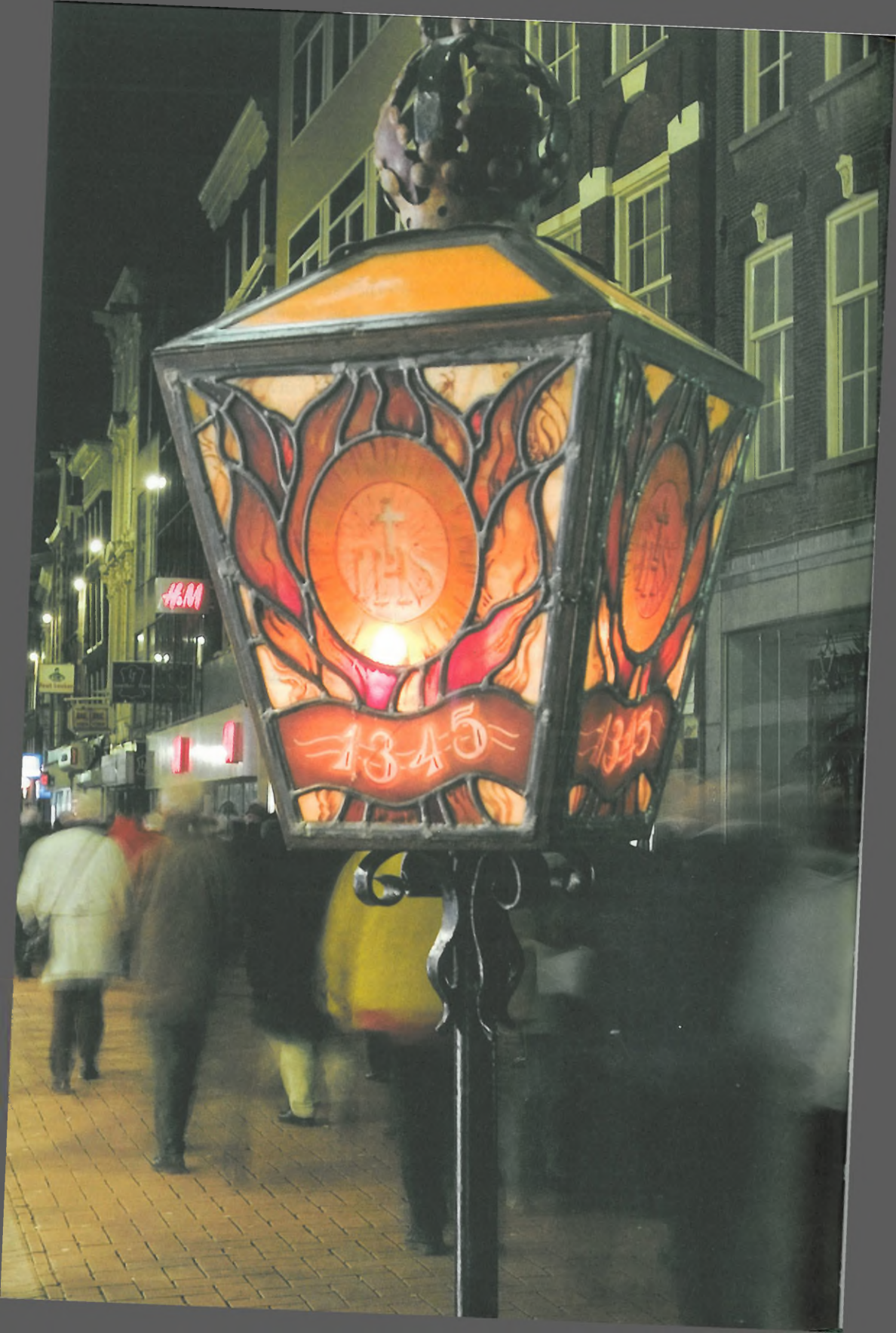
PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/43782>

Please be advised that this information was generated on 2019-03-22 and may be subject to change.

PETER RAEDTS

Amsterdam: de Heilige Stede, 1345

Ommegangen en mirakelen

Na een verhit debat van jaren, waarin katholieken, protestanten en kunstminnaars scherp tegenover elkaar hadden gestaan, besloot de kerkenraad van Amsterdam in 1908 de middeleeuwse Nieuwe Zijdskapel, gelegen tussen Kalverstraat en Rokin, te laten afbreken. Ooit was die kapel het middelpunt geweest van een van de grote bedevaarten in de Lage Landen. Na 1578 werd hij in gebruik genomen voor de gereformeerde eredienst. In de negentiende eeuw was hij in verval geraakt en er was sprake van om hem dan maar terug te geven aan de katholieken. Om de herleving van iedere vorm van 'paganistische ouwelcultus' op deze plaats in de kiem te smoren nam de kerkenraad in 1908 zijn radicale besluit. De resten van zuilen en beeldhouwwerk verdwenen in de kelders van de Amsterdamse musea. Pas in 1988 werd op het Rokin een kolom geplaatst, samengesteld uit stukken en brokken van het oude gebouw, om de plaats te markeren waar het grote wonder had plaatsgevonden. Dat gehannes met de materiële resten van de kapel wijst al op de dubbelzinnige plaats die de herinnering aan het Sacrament van Mirakel in de Nederlandse geschiedenis inneemt.

Het verhaal waarmee het allemaal begon, is simpel en vertoont grote overeenkomsten met andere sacramentswonderen in binnen- en buitenland. In maart 1345 had een ziek man de laatste sacramenten ontvangen. Kort daarop moest de zieke overgeven; het braaksel werd in het vuur geworpen. De volgende morgen bleek dat de uitgebraakte hostie niet verbrand was, maar in het vuur ongeschonden bewaard was gebleven. Er werd een priester geroepen om de hostie op waardige

Gedenkteken van het Sacramentsmirakel te Amsterdam en de bijbehorende processie

wijze op te bergen in de parochiekerk van de H. Nicolaas (de Oude Kerk). Twee jaar later al werd op de plek waar de hostie gevonden was een kapel gebouwd, die in oktober 1347 door wijbisschop Nythardus, vicaris-generaal van het bisdom Utrecht, werd geconsacreerd. De kapel kwam algemeen bekend te staan als de Heilige Stede.

Om dit oorspronkelijke gegeven heen spon zich later een hele serie verhalen die de echtheid van het gebeurde moesten garanderen. Zo vermeldde een van de voortzetteren van de kroniek van Beka dat de hostie tot tweemaal toe uit zichzelf terugkeerde vanuit de kerk naar het huis waar zij gevonden was en dat de pastoor van de Oude Kerk pas toen het een derde keer gebeurde in de gaten kreeg dat het hier een groot wonder betrof en dat deze hostie met alle eerbied omringd moest worden. Ook dit verhaal is standaard en werd over allerlei wonderbaarlijke hosties verteld. De hofdichter Willem van Hildegabersberch voegt een meer persoonlijke noot toe. In zijn lange gedicht over het Mirakel voert hij de zoon van de zieke op als ongelovige thomas. De zoon was weg toen het gebeurde, maar toen hij de volgende morgen thuiskwam, liet de verpleegster van zijn vader hem de ongerepte hostie zien. Toen deed de zoon iets wat voor leken absoluut verboden was: hij raakte de hostie met zijn vinger aan. Prompt verscheen er een vlek op. De zoon schrok daar zozeer van dat onmiddellijk 'van groten anxt hi nederseech ende den Sacrament toeneech'. In de late vijftiende eeuw dikte de kroniekschrijver Jan van Leiden het verhaal nog wat aan door erbij te vertellen dat de hostie bij aanraking begon te trillen als het hart van een snoek. Maar in de tijd dat Jan van Leiden schreef was dergelijke overdreven propaganda allang niet meer nodig; de Heilige Stede was uitgegroeid tot een van grote bedevaartplaatsen van de Nederlanden. Volgens de overlevering zou zelfs keizer Maximiliaan, de grootvader van Karel v, in hoogsteigen persoon in 1484 naar de Heilige Stede gepelgrimeerd zijn om er genezing te zoeken. Of dit verhaal op feiten berust weten wij niet, maar in ieder geval werd rond 1540 een raam in de kapel geplaatst om het bezoek van Maximiliaan te gedenken. Toen behoorde het dus al tot het standaardrepertoire van verhalen en legenden die de roem van het Amsterdamse Mirakel verkondigden. In de strijd met de protestanten zou het verhaal van dit keizerlijk

bezoek de katholieken nog goed te pas komen.

In de eerste jaren van de opstand tegen Spanje bleef de stad Amsterdam koppig trouw aan de koning en het oude geloof, maar in 1578 konden de druk niet langer weerstaan: op 26 mei trokken de geuzen de stad binnen en voerden de Reformatie in. Drie dagen later was het Sacramentsdag, en het was zeker geen toeval dat de geuzen die dag uitkozen om de Heilige Stede te plunderen en te ontheiligen – een symbolische daad, die meer dan alle proclamaties duidelijk maakte dat er in Amsterdam een totale ommekeer van waarden had plaatsgevonden. Buitengewoon deprimerend is het om te lezen in het dagboek van Wouter Jacobsz, de prior van Stein (ooit Erasmus' klooster), dat de plundersaars zich geroepen voelden hun behoeften te doen op de plaats waar volgens de overlevering de hostie in 1345 gevonden was. Dat kan een topos zijn, maar gezien latere ervaringen met dit soort symbolische schendingen, tot in onze tijd toe, lijkt dat niet waarschijnlijk.

Het effect van deze smakeloze daad was natuurlijk precies het tegenovergestelde van wat ermee beoogd werd: de katholieken bleven des te hardnekkiger de herinnering aan het Mirakel cultiveren. Het werd gebruikelijk om ieder jaar op de vroege morgen van de feestdag in maart op blote voeten driemaal rond het oude heiligdom te lopen. Nog in 1644, bijna zeventig jaar na de invoering van de Reformatie, beklagden enkele predikanten zich bij de stadsraad over de brutaliteit van een paar katholieke vrouwen die tijdens de dienst de kapel waren binnengeslopen om hun rozenkrans te gaan bidden op de plaats waar vroeger de miraculeuze hostie bewaard werd. Maar nog belangrijker was dat, behalve de herinnering, er ook een zekere fysieke continuïteit bleef bestaan. De kapel van de Heilige Stede zelf was weliswaar in protestantse handen geraakt, maar vlak daarnaast lag het Begijnhof, en dat was ook na de invoering der Reformatie in het bezit van de katholieken gebleven. Het was daarheen dat de verering van het Mirakel zich na 1578 verplaatste, naar een plaats dus die door fysieke nabijheid in de uitstraling van het vroegere heiligdom kon gaan delen.

Voorals de rectoren van het Begijnhof voelden zich bijzonder verantwoordelijk voor de voortzetting van de oude traditie. De bekendste

was Leonardus Marius, die in 1639 een boekje publiceerde dat twee eeuwen lang het standaardwerk bleef over het Amsterdams Mirakel, getiteld *Amstelredams eer ende opkomen, door de denckwaerdighe Mirakelen aldaer gheschied, aen ende door het H. Sacrament des Altaers*. Deze titel was een program; wat Marius wilde betogen, juist op het moment dat Amsterdam het economische centrum van Europa vormde, was dat de bloei van de stad niet te danken was aan zijn ligging, of aan economische oorzaken, maar dat die een rechtstreeks gevolg was van de grote gebeurtenissen in 1345. De katholieken waren dus niet alleen gelijkwaardige medeburgers, maar het was aan de devotie van de katholieken tot het Mirakel en aan de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in het Sacrament te danken geweest dat Amsterdam tot zo hoge bloei had kunnen geraken: 'In welcke Stadt onder vele wonderen braldt dit [wonder] Gods werck uit, waer door sy boven alle onse naebuyrighe steden, van outs soo wel in Godtvruchtigheydt, als in Nee-ringhe toe-ghenomen heeft, ende beroemt is, ende met soo vele goede wercken en menighte der poirters door 's hemels zegen en tijdelijcke voorspoedt verrijckt, datse van een Visschersbuyrdt soo groot-machtighe Zee-haven, ende als een pack-huys der gantscher werelddt, en Cooren-schuur van ons vaderlijcke Nederlandt gheworden is.'

In datzelfde jaar, 1639, werd nog een ander element aan de geschiedenis van het Mirakel toegevoegd. De dichter Joost van den Vondel, bekend tijdens zijn leven, maar pas echt beroemd in de negentiende eeuw, toen hij geëerd werd als 'de schepper van de Nederlandse taal', bekeerde zich in dat jaar onder invloed van Marius tot het katholieke geloof. En het was waarschijnlijk ook Marius die Vondel aanmoedigde om een groot feestgedicht te schrijven voor het derde eeuwfeest van het Mirakel in 1645. In dat gedicht voegde hij een element toe dat bij Marius nog niet te vinden is. In 1489 had de stad Amsterdam van Maximiliaan verlof gekregen om de keizerskroon in het stadswapen op te nemen. In de tijd daarna was die kroon in Amsterdam het symbool geworden van de macht en welvaart van de stad, hetgeen onder meer blijkt uit het feit dat de spits van de toren van de Westerkerk met de keizerskroon werd gesierd. In zijn gedicht stelde Vondel het voor alsof de toestemming van Maximiliaan om de kroon in het wapen op te ne-

men een beloning was voor de stad waaraan hij zijn genezing te danken had. Het effect is duidelijk: door de kroon te koppelen aan de genezing werd eens te meer benadrukt hoezeer de Heilige Stede het ware hart was van Amsterdam en dat Christus in zijn H. Sacrament de drijvende kracht was van Amsterdams glorieuze geschiedenis.

Nationaal katholiek bewustzijn

Na het eeuwfeest van 1645 verflauwde de belangstelling voor de Heilige Stede en het Mirakel ook onder katholieken. Zij hadden hun plaats binnen Amsterdam verworven. Die werd door niemand meer bestreden en dus was het niet meer nodig om zich als groep te positioneren en in de verdediging te gaan. Pas in de negentiende eeuw kwam de positie van katholieken opnieuw in discussie, maar nu niet meer als burgers van Amsterdam, zoals in de zeventiende eeuw. Nu ging het om de plaats van de katholieken in een staat die tot een natie uitgroeide. Het verhaal dat daarbij hoorde was dat de Nederlandse natie geboren was in de strijd tegen de tirannie van Spanje en de roomse kerk, dat vrijheid en protestantisme onlosmakelijk met elkaar verbonden waren en dat katholieken daarom onmogelijk als echte vaderlanders konden gelden. Katholieken konden dit soort aanvallen wel pareren, maar bij het zoeken naar verhalen die hen insloten in plaats van uitsloten, konden zij nooit van harte de ontstaansmythe van de Nederlandse staat tot de hunne maken. Wilden de katholieken een eigen geschiedenis schrijven, dan moesten zij proberen aan te tonen dat er een katholieke Nederlandse geschiedenis vóór 1550 geweest was; ze moesten een brug slaan over driehonderd jaar protestantisme heen naar de Middeleeuwen.

Om die brug te slaan was het nodig om plaatsen te vinden die de continuïteit tussen het middeleeuwse en negentiende-eeuwse katholicisme belichaamden. Zo waren er in het zuiden een paar middeleeuwse kloosters overgebleven die nog steeds door nonnen en paters werden bewoond. Lodewijk Napoleon had een aantal middeleeuwse kerken teruggegeven aan de katholieken, zoals de St.-Jan in Den Bosch. Maar hoe belangrijk het ook was het geheugen van de katholieken op die manier op te frissen, het grote nadeel van de meeste van die

plaatsen was dat ze van niet meer dan lokale betekenis waren, dat ze nooit belangrijk genoeg waren geweest, en dat ook nooit konden worden, om een gemeenschappelijk herkenningspunt te worden voor alle Nederlandse katholieken.

Met de Heilige Stede lag dat anders. De plaats waar het allemaal gebeurd was lag midden in het sociaal en cultureel centrum van Nederland. En op die centrale plaats had in de Middeleeuwen een bloeiende devotie bestaan tot het meest katholieke van alle geloofsgeheimen, het H. Sacrament. Die traditie was altijd, soms met meer, soms met minder enthousiasme gecontinueerd. Door die traditie weer op te nemen en ze te maken tot een combinatie van het meest katholieke met het meest Nederlandse, kon de Heilige Stede de uitdrukking worden van een nieuw, nationaal katholiek bewustzijn.

Het is dan ook niet verbazingwekkend dat het vijfde eeuwfeest van het Mirakel in 1845 weer met grote plechtigheid in Amsterdam gevierd werd, maar nu als een unieke getuigenis van de eerbiedwaardige ouderdom en de kracht van het Nederlandse katholicisme. De geschiedenis van het vaderland was niet begonnen met de Reformatie; er was in Nederland een tijd geweest waarin katholieken niet in de marge hadden gestaan, maar het middelpunt waren geweest van de samenleving. De Heilige Stede van Amsterdam, gelegen in het centrum van Nederland, de bron van Amsterdams welvaart en rijkdom, was de tastbare herinnering aan dat glorieuze verleden. Keizer Maximiliaan, representant van de soevereine vorst der Nederlanden, had de kapel bezocht en was er genezen; de grootste der Nederlandse dichters, de katholiek Vondel, had hem bezongen. De historische mythe was compleet en wetenschappelijk gefundeerd. Het ging er nu om het verhaal in werkelijkheid om te zetten.

Omgang en processie

Het initiatief daartoe kwam niet van de geestelijkheid, maar van leken. In 1881 besloten enkele Amsterdamse katholieken om in de nacht voor het feest van het Mirakel in stilte en gebed rond de oude kapel te trekken. Welke de route van de processie vóór 1578 geweest was, wisten zij niet precies, alleen dat het een rondgang rond de Heilige Stede

*Regis morbi per tormentum, Dum nil sacrum qui circumstant
Quod accepit Sacramentum Velent statim flammis mandant!
Reperit per vomitum. Quicquid erat redditum. f. 38*

Het uitbraken van de hostie die daarna in het vuur geworpen wordt, afbeelding uit 1639

geweest was. Maar de geschiedenis kwam hun te hulp. Door een merkwaardig toeval vond de rector van het Begijnhof, B.H. Klönne, enkele jaren later in zijn archief een stuk, daterend uit 1651, waarin een vrouw van 91 jaar, in aanwezigheid van twee getuigen een verklaring had afgelegd over de manier waarop vóór de Reformatie het feest van het Mirakel gevierd was. Het stuk behelsde onder meer een precieze beschrijving van de route die de processie tot 1578 gevolgd had. Dat maakt het tot een merkwaardig document. Het suggereert een bijna tastbare continuïteit met de tijd vóór de Reformatie; zelfs de namen van de straten die de oude vrouw genoemd had waren in de negentiende eeuw nog dezelfde en waren daarom voor iedere Nederlander herkenbaar, want het ging om straten die tot de bekendste – soms tot de beruchtste – van Amsterdam behoorden. Door die route nu weer te volgen, knoopten de deelnemers voor hun gevoel direct aan bij het katholieke verleden, dat in 1578 zo ruw was afgebroken. Vanaf dat moment groeide de belangstelling voor de omgang dan ook zeer snel. In 1900 namen al meer dan 1000 mensen deel aan de processie, een aantal dat bleef groeien tot ongeveer 90.000 in 1960. Geen enkele jaarlijks te-

rugkerende bedevaart in Nederland heeft ooit zo veel deelnemers getrokken.

De ontdekking van een oud document was echter niet de enige reden voor dit opmerkelijk succes. De bedevaart naar Amsterdam drukte ook uit wat er leefde onder Nederlandse katholieken van de negentiende eeuw. Dat had te maken met twee specifieke moeilijkheden waarop de organisatoren bij het herstel stootten. De eerste was dat processies in Nederland bij de wet verboden waren in plaatsen waar die voor 1848 niet gehouden werden, en de tweede dat het eigenlijke centrum van de bedevaart, de kapel van de Heilige Stede, nog altijd in protestantse handen was. Dat betekende dat een werkelijk herstel helemaal niet tot de mogelijkheden behoorde, dat het middeleeuwse visioen stootte op de grenzen van wet en werkelijkheid. Daardoor kreeg de processie een heel merkwaardig karakter: het mocht geen echte processie zijn, en het eigenlijke doel was onbereikbaar.

Het werd gebruik om aan het einde van de omgang eenmaal rond de kapel te trekken en speciale eer te brengen aan wat genoemd werd de H. Hoek, de plaats waar volgens de overlevering in 1345 de hostie gevonden was. Zoals gezegd, was er een moment de hoop dat de katholieken de Heilige Stede terug zouden krijgen, maar dat werd voorgoed onmogelijk gemaakt door het besluit van de kerkenraad in 1908, door de voorzitter gerechtvaardigd met de opmerking: 'Kunst heeft gewoonlijk een Roomsche bijmaak. Restaureeren betekent hier [...] gewoonlijk: Roomsch maken.' De Stille Omgang ging door zoals hij begonnen was: een rondgang met in het centrum een leegte. Het doel was voorgoed onbereikbaar geworden. Daardoor heeft de processie altijd een onvoltooid en daardoor wat rancuneus karakter gehouden; zij was de rituele uitdrukking van de blijvende achterstelling van de katholieken in de Nederlandse samenleving.

Het karakter van de processie zelf was al even symbolisch. Al in de eerste jaren van het herstel ontstond hierover een conflict tussen de geestelijkheid en de leken. De wet was duidelijk: processies waren in Nederland verboden. Rector Klönne, een romantische geest die droomde van de terugkeer van Amsterdam en Nederland tot de bonte godsdienstigheid van de Middeleeuwen, was bereid dit verbod te

overtreden en de herstelde bedevaart tot een manifestatie te maken van een triomferend katholicisme. Maar de initiatiefnemers, allemaal gerespecteerde middenstanders, weigerden het burgerlijk gezag te trotseren; zij wensten dat de herstelde processie zou doorgaan zoals die begonnen was: een stille, bijna geheime bedetocht in het holst van de nacht langs de route die men vroeger openlijk en overdag was gegaan – geen openbare manifestaties, geen groepsvorming. De behoefte om onopvallend te blijven ging zo ver dat de deelnemers verzocht werd tijdens de tocht hun rozenkrans in hun zak houden. Men was trots op het eigen erfgoed, maar het was beter om er discreet mee om te gaan – het klassieke dilemma van alle zich emanciperende minderheidsgroepen.

Deze ambivalentie maakte de jaarlijkse bedevaart naar Amsterdam tot de volmaakte rituele uitdrukking van het katholieke gevoel aan het einde van de negentiende eeuw. Dat verklaart het plotselinge succes van de bedevaart en ook het even plotselinge einde ervan, tenminste in die vormgeving en met een zo groot aantal deelnemers. Toen na 1960 de katholieken in de Nederlandse samenleving geïntegreerd raakten, verdween de belangstelling voor de Stille Omgang als sneeuw voor de zon: waren er in 1960 nog 90.000 deelnemers, in 1972 was dat aantal geslonken tot 5000.

Enige jaren later wendde de toenmalige rector van het Begijnhof zich tot de bisschop van Haarlem met de vraag of hij moest doorgaan met het organiseren van de Stille Omgang. Het officiële antwoord was dat hij er maar geen einde aan moest maken; het gebruik zou vanzelf wel uitsterven. Een voorspelling die net zomin is uitgekomen als zo veel andere uit die revolutionaire jaren.

De Stille Omgang bestaat nog steeds, maar het karakter ervan en de functie zijn volledig veranderd. De processie is niet langer de uitdrukking van de wil tot continuïteit en tot nationale integratie van de Nederlandse katholieken, maar is een instrument geworden in handen van een groep van behoudende gelovigen, die daarmee hun ontevredenheid willen uitdrukken over de teloorgang van het ware geloof bij hun liberale en tolerante geloofsgenoten. De devotie tot het Sacrament van Mirakel is niet langer een teken van de eenheid van de Ne-

derlandse katholieken, maar van hun verdeeldheid. Toen de stad Amsterdam in 1988 besloot een van de kolommen van de oude kapel, bewaard na de afbraak, weer op te richten als historisch attractiepunt, was dat het duidelijkste teken dat wat eens een levende, voor sommigen zelfs bedreigende traditie geweest was, nu gereduceerd was tot een onschuldige herinnering: interessant, maar zonder enige invloed op het lot van land en volk.

LITERATUUR

- Caspers, Ch. en P.J. Margry, *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamse Stille Omgang*. Hilversum, 2006
- Frijhoff, W., 'Ritual Action and City History: Haarlem, Amsterdam, and Hasselt', in: H. de Mare en A. Vos (red.), *Urban Rituals in Italy and the Netherlands*. Assen, 1993
- Margry, P.J., *Amsterdam en het Mirakel van het Heilig Sacrament. Van middeleeuwse devotie tot 20^e-eeuwse Stille Omgang*. Amsterdam, 1988
- Margry, P.J. en C.M.A. Caspers (red.), *Bedevaartplaatsen in Nederland, 1: Noord- en Midden-Nederland*. Amsterdam en Hilversum. 1997
- Post, R.R., 'Het Sacrament van Mirakel te Amsterdam', in: *Studia Catholica* 30 (1955), p. 241-261